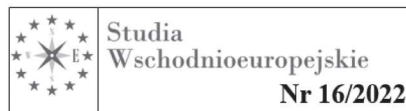

Andrzej Wierzbicki
Uniwersytet Warszawski

DOI: 10.31971/24500267.16.2

Procesy narodotwórcze po upadku socjalizmu i rozpadzie imperium radzieckiego

Z perspektywy historycznej do procesów narodotwórczych odnosi się zazwyczaj XIX wiek i początek dwudziestego stulecia. Okres ten nazywany jest epoką tworzenia, budzenia się narodów. Mogłoby się zatem wydawać, że czas powstawania narodów w Europie należy do przeszłości. Jednak nawet narody uznane za w pełni ukształtowane, podlegają przemianom i przeobrażeniom wywołanym doświadczeniami i przeżyciami, charakterystycznymi dla każdej epoki i każdego pokolenia. Inna oczywiście jest wówczas dynamika i charakter tego procesu. Ukształtowanie się narodu, uznanie grupy za naród, jest najważniejszym etapem procesu narodotwórczego, ale nawet wówczas bynajmniej nie ulega on zakończeniu. Jak wskazuje Antonina Kłoskowska, „proces ten nie tyle bardzo późno się kończy, ile w ogóle nie osiąga ostatecznego kresu, natęża się i słabnie w zależności od sytuacji, od społecznej kategorii osób w nim uczestniczących, a nawet ich indywidualnych cech”¹.

Procesy narodotwórcze możemy zatem rozpatrywać także w ujęciu współczesnym zarówno w stosunku do już ukształtowanych wspólnot jak i do tych, które jeszcze są na etapie formowania się. W pierwszym przypadku masowy napływ migrantów z innych kontynentów do Europy Zachodniej, w zależności od tempa i zakresu ich integracji będzie sprzyjał demograficznemu i antropologicznemu przekształcaniu uznawanych dotychczas za dawno ukształtowane wspólnot narodowych. Natomiast w drugim przypadku, ostateczna porażka socjalizmu i towarzyszący temu rozpad Związku Radzieckiego sprzyjają nadaniu nowej dynamiki zamrożonych dotąd procesów narodotwórczych na obszarze tego państwa. I tego właśnie problemu w ujęciu teoretycznym dotyczy niniejszy artykuł. Wiele uwagi poświęcał temu zagadnieniu Jubilat Józef Tymanowski, identyfikując problem w szerszym kontekście

¹ A. Kłoskowska, *Kultura narodowe u korzeni*, Warszawa 2005, s. 124.

przemian systemowych w państwach poradzieckich². Złożoność badanego zjawiska skłania ku przyjęciu perspektywy ewolucjonizmu, stanowiącego swoistą syntezę odgórnych działań podejmowanych przez elity społeczne na podstawie „zastanych” zbiorowości etnicznych i ich oddolnego, naturalnego przekształcania się we wspólnoty narodowe³.

Procesy narodotwórcze w warunkach budowy socjalizmu

Kwestia narodowa nie była najważniejsza dla partii bolszewickiej od początku jej istnienia. Jej celem nadrzędnym była rewolucja, a potem budowa nowego ładu społeczno-politycznego. Problemem władzy radzieckiej było to, że bolszewicy zdobyli ją na obszarach, na których procesy narodotwórcze były słabo zaawansowane bądź też jeszcze w ogóle się nie rozpoczęły. W związku z tym najważniejszym celem polityki narodowościowej ZSRR była konsolidacja narodów i przyspieszenie ich procesów narodotwórczych. U podstaw takiej polityki władzy radzieckiej, jak wskazuje historyk amerykański Terry Martin, legły cztery założenia. Po pierwsze, traktowano nacjonalizm jako ideologię zdolną do skrajnej mobilizacji mas, która może sformować ponadklasową jedność w walce o cele narodowe. Według W. Lenina i J. Stalina, jeżeli władza radziecka przyoblecze narodowe formy, tzn. w określonym stopniu zaspokoi żądania nacjonalizmu, to będzie w stanie rozbić ponadklasową jedność ruchów narodowych, zneutralizować atrakcyjność haseł narodowych, a w ten sposób stworzyć lepsze warunki dla ujawnienia sprzeczności klasowych i przyjęcia bolszewizmu. A zatem ograniczone wspieranie nacjonalizmu było dopuszczalne w pewnej, nie za długiej perspektywie i miało mieć znaczenie taktyczne, służące realizacji zasadniczego celu, którym była rewolucja proletariacka. Po drugie uważano, że świadomość narodowa jest nieuniknionym etapem historycznym, przez który muszą przejść wszystkie jednostki na drodze do internacjonalizmu. Przyszłe stopienie (ros. *слияние*) narodów jest możliwe jedynie poprzez pełne wyzwolenie narodów uciskanych. Proces narodotwórczy był więc postrzegany jako pozytywny, nieunikniony etap modernizacji socjalistycznej. Po trzecie, bolszewicy byli przekonani, że nacjonalizm i separatyzm nie-Rosjan był reakcją na wiel-

² Zob. m.in. J. Tymanowski, *Rola i znaczenie Republiki Białoruś we współczesnej Europie*, Toruń 2017; J. Tymanowski, *Białoruś między Wschodem i Zachodem. Ideologiczne uwarunkowania polityki zagranicznej państwa*, w: J. Tymanowski, A. Daniluk, J. Bryl (red.), *Polska i Białoruś we współczesnej Europie*, Warszawa 2015.

³ Taką perspektywę proponował Andrzej Walicki w wielu publikacjach dotyczących tego problemu m.in.: A. Walicki, *Czy możliwy jest nacjonalizm liberalny?*, w: A. Walicki, *Naród. Nacjonalizm. Patriotyzm*, Kultura i Myśl Polska, Prace wybrane, tom I, Kraków 2009, s. 413; A. Walicki, *PRL i skok do neoliberalizmu. Antykomunizm zamiast wolności. Porachunki inteligencji*, Warszawa 2021, s. 346-349; A. Walicki, *PRL i skok do neoliberalizmu. Falszowanie historii. Nacjonalizm. Niegodziwości III RP*, Warszawa 2021, s. 76-77.

koruski szowinizm władzy carskiej, dlatego wspierając ich rozwój narodowy starano się pozbyć argumentów, że władza radziecka będzie kontynuowała nacjonalizm rosyjski. Sam W. Lenin, będąc w długookresowej perspektywie przeciwnikiem nacjonalizmu, wychodził z założenia, że nacjonalizm rosyjski – „wielkoruski szowinizm”, jak go nazywał – jest najgroźniejszy ze wszystkich nacjonalizmów⁴, a zadaniem robotników wszystkich narodów jest realizacja celu klasowego. Po czwarte, uważano, że wspieranie rozwoju narodów nie-rosyjskich będzie miało pozytywny oddźwięk w świecie, dostarczy zwolenników ZSRR za granicą i zwiększy możliwości oddziaływania władzy radzieckiej na sąsiadów⁵.

Odgórnie przyspieszenie procesów narodotwórczych w ZSRR nie było jednak celem samym w sobie. Pełniło bowiem instrumentalną rolę służąc ostatecznemu zwycięstwu rewolucji, budowie socjalizmu i formowaniu nowego typu narodu – radzieckiego narodu socjalistycznego. Procesy narodotwórcze miały zatem paradoksalnie ułatwić w niedalekiej przyszłości zacieranie różnic narodów, a tym samym ich sowietyzację. Podstawą narodu socjalistycznego miał być „sojusz klasy robotniczej z pracującym chłopstwem”, a dominującym czynnikiem procesu narodotwórczego – przemiany ekonomiczne, określane jako budowa gospodarki socjalistycznej. Spiowem narodu socjalistycznego w miejsce praw politycznych i kultury narodowej był paternalizm socjalistyczny, zakładający istnienie więzi moralnych przywiązujących poddanych (obywateli państwa socjalistycznego z iluzoryczną pełnią „praw i swobód”) do państwa w postaci ich prawa do udziału we wtórnym podziale produktu społecznego. Poddani nie byli więc ani aktywnymi politycznie obywatelami, ani też nie odczuwali więzi etnicznej. Wymagano od nich jedynie, aby byli wdzięcznymi państwu konsumentami dóbr, selekcyonowanych i reglamentowanych przez państwo. U poddanych rodziło się poczucie zależności od państwa, zastępujące partycypację polityczną w społeczeństwie obywatelskim i solidarność etniczną. Punktem wyjścia tych przeobrażeń był niski poziom rozwoju, tak społeczno-gospodarczego regionów, jak i kulturalnego zamieszkujących je grup etnicznych. Zasadniczym problemem w „radzieckim procesie narodotwórczym” był dokonany przez bolszewików przedrewolucyjny podział narodów:

⁴ Oceniając „wielkoruski szowinizm” W. Lenin stwierdził: „(...) właśnie ten nacjonalizm jest obecnie najstraszniejszy ze wszystkich, właśnie on jest najmniej burżuazyjny, ale najbardziej feudalny, właśnie on jest główną barierą demokracji i walki proletariackiej. Nacjonalizm burżuazyjny każdego uciskanego narodu zawiera treść ogólnodemokratyczną przeciw uciskowi i tę oto treść bezwarunkowo popieramy (...)”. Zob. В. Ленин, *О праве наций на самоопределение*, w: В.И. Ленин, И.В. Сталин о национальном вопросе, Москва 2013, <http://skpkrpss.ru/wp-content/uploads/В.И.-Ленин-И.В.-Сталин-О-национальномвопросе.pdf> (07.07.2017), s. 30.

⁵ T. Martin, *The Affirmative Action Empire. Nation and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*, New York 2001, s. 4-9.

1) według kryterium społeczno-ekonomicznego na narody uprzemysłowione i agrarne; oraz
2) według kryterium kulturowego na narody znajdujące się na wyższym i niższym poziomie rozwoju. W ramach rewolucji kulturalnej rozpoczęto walkę z analfabetyzmem, rozwijano edukację, system ochrony zdrowia itd. Pierwzoplanowym zadaniem w zakresie rewolucji kulturalnej dla części zbiorowości etnicznych było stworzenie języka literackiego, a nawet alfabetu. Ważnym elementem polityki narodowościowej ZSRR było wyrównywanie poziomu rozwoju gospodarczego narodów. Służyć temu miała industrializacja, prowadzona na szeroką skalę od lat trzydziestych XX wieku i poprzedzona rewolucją kulturalną. Celem industrializacji było zniesienie podziału na narody uprzemysłowione i rolnicze. Siłą napędową tych przekształceń była kierownicza rola partii komunistycznej, tworzącej nowy, socjalistyczny system polityczny i nową państwowość. Radziecki proces narodotwórczy miał więc dwa etapy, które przekształciły się praktycznie w paralelne nurty, przy czym pierwszy z nich wzmocnił proces narodotwórczy narodów ZSRR, kosztem czego drugi musiał być skazany na niepowodzenie. Pierwszym była konsolidacja dotychczas nieukształtowanych w pełni narodów, poprzez reformy kulturalne i gospodarcze, wspieranie inteligencji i więzi z terytorium narodowym w postaci organizmów politycznych (republik związkowych i autonomicznych, obwodów i okręgów autonomicznych). Ważnym przedsięwzięciem w tym kierunku była korenizacja (autochtonizacja), realizowana na przełomie lat 20. i 30. XX ubiegłego stulecia. Polegała ona etniczacji (unarodowieniu) aparatu partyjno-państwowego w narodowych podmiotach ZSRR, wspieraniu miejscowych języków i kultur, czasopiśmiennictwa i literatury itd. Jej celem było pozyskanie miejscowej ludności dla budowy socjalizmu. W istocie było to konstruowanie narodów, szczególnie zauważalne w Azji Centralnej, mające instrumentalny, a nie altruistyczny charakter na drodze do stworzenia internacjonalistycznej wspólnoty radzieckiej na podstawie języka rosyjskiego i zsowietyzowanej kultury rosyjskiej. Zakładano, że osiągnięcie tego celu będzie możliwe jedynie poprzez rozpowszechnianie ideologii radzieckiej wśród ukształtowanych narodów. Drugim etapem była więc unifikacja w ramach radzieckiego „budownictwa socjalistycznego”. Choć ten drugi nurt był bardzo silny (eksterminacja elit, wypieranie kultur narodowych przez radziecką wersję kultury rosyjskiej itd.), to w ostateczności pierwszy nurt okazał się silniejszy i zwycięski. Naród socjalistyczny miał być nowym typem wspólnoty narodowej, formowanym głównie dzięki ekonomicznym czynnikom narodotwórczym, znoszącym podziały klasowe. Industrializacja uruchomiła na skalę masową mobilność przestrzenną ludności, co miało sprzyjać zbliżeniu i „przyjaźni narodów”, a w rezultacie prowadzić do powstania nowej wspólnoty – wielonarodowościowego, socjalistycznego narodu radzieckiego - zinte-

growanego wertykalnie (klasowo) i horyzontalnie (narodowościowo)⁶. Zatem sowietyzacja z jednej strony unifikowała narody ZSRR, a z drugiej tworzyła dogodny punkt wyjścia do nadania procesom narodotwórczym w przyszłości nowej dynamiki. Z ich perspektywy budowa socjalizmu właściwie zamroziła te procesy nie doprowadzając ani do ich ostatecznego sformowania ani też do ich całkowitego zaniku⁷.

Kompleksy przeszłości i bariery procesów narodotwórczych po upadku socjalizmu

Klęska socjalistycznego projektu politycznego i ekonomicznego stworzyła dogodne warunki do nadania procesom narodotwórczym na obszarze byłego ZSRR nowej dynamiki⁸. Jak pisze Aleksander Posern-Zieliński „społeczności złączone do niedawna jedynie wspólnym losem kolonialnych protektoratów czy postkolonialnych państw stopniowo przeobrażają się w nowe wspólnoty, posiadające wyraźnie ukształtowaną tożsamość”⁹. Zawierają one cechy pokolonialnego¹⁰ modelu procesu narodotwórczego¹¹. Jest on charakterystyczny dla państw na różnych kontynentach, które uzyskały niepodległość w XX wieku. Nowe uwarunkowania stworzyły możliwości do wznowienia/przyspieszenia procesu narodotwórczego, który jest w tym przypadku determinowany przez proces państwowotwórczy.

Nie we wszystkich nowych państwach suwerenność była wyczekiwanyym wydarzeniem. Paradoksem procesu państwo- i narodotwórczego na obszarze byłego ZSRR było to, że na ich czele stanęli przywódcy, z których wielu pełniło dotąd najwyższe funkcje w partii komunistycznej bądź zajmowali stanowiska w radzieckim aparacie państwowym (m.in. Le-

⁶ К. Вердери, *Куда идут „нация” и национализм?*, w: *Нации и национализм*, Москва 2002, s. 306; *Народы Средней Азии и Казахстана*, Т. I, Москва 1962, s. 109–110.

⁷ О. Буховец, *Историописание постсоветской Беларуси: демифологизация “ремифологизации”*, w: Ф. Бомсдроф, Г. Бордюгов (red.), *Национальные истории на постсоветском пространстве - II. Десять лет спустя*, Москва 2010, s. 31.

⁸ R. Isaacs, A. Polese, *Introduction: Nation-Building in the Post-Soviet Space: Old, New and Changing Tools*, w: R. Isaacs, A. Polese (red.), *Nation-Building and Identity in the Post-Soviet Space New Tools and Approaches*, London and New York 2016, s. 1-23.

⁹ A. Posern-Zieliński, *Etniczność. Kategorie. Procesy etniczne*, Poznań 2005, s. 14.

¹⁰ Dążąc do obiektywizacji należy przyznać, że ZSRR jak i wcześniej Imperium Rosyjskie nie był typowym państwem kolonialnym. Na obszarach odpowiadających granicom obu organizmów państwowych istniało imperium kontynentalne, w którym nie istniało – tak jak w przypadku imperiów zamorskich – wyraźne rozgraniczenie między imperialną metropolią a jej peryferiami – koloniami. Ponadto w przypadku ZSRR wszechzwiązkowe centrum z jednej strony wykorzystując ekonomicznie peryferia, z drugiej strony wspierało ich rozwój, co było raczej nie do pomyślenia w imperiach zamorskich, jednoznacznie zorientowanych na eksploatację kolonii.

¹¹ Zob. J.J. Wiatr, *Naród i państwo. Socjologiczne problemy kwestii narodowej*, Warszawa 1969, s. 266.

onid Krawczuk, Nursułtan Nazarbajew, Hejdar Alijew, Islom Karimow). W celu utrzymania się przy władzy zamienili dotychczasową ideologię radziecką na elementy nacjonalizmu, na podstawie których przystąpili do budowy państw narodowych¹².

Jeśli przyjąć, że „naród jest wspólnotą, przynależność do której wynika z podzielnego dziedzictwa kulturowego, które jest źródłem wzajemnej opieki i lojalności”¹³, to imperialne dziedzictwo jest dla formujących się narodów przyczyną szeregu kompleksów i barier. Podstawowym z nich jest dawny peryferyjny kompleks niepełnowartościowości w stosunku do radzieckiego centrum. Przejawia się to w stosunku do radzieckiej spuścizny kulturowej, której istotnym składnikiem była kultura rosyjska, w poziomie znajomości języka ojczystego czy też stosunku do historii. Wprawdzie tworzony naród radziecki miał się składać z równych i wolnych narodów radzieckich, „pierwszym wśród równych z nich miał być naród rosyjski”, co znajdowało odzwierciedlenie nie tyle w jego dominacji politycznej, co wpływach kulturowych. W ten sposób sytuował się on w pozycji „starszego brata” w stosunku do innych narodów ZSRR, w tym narodów tytułarnych republik związkowych. „Wyjątkowość” narodu rosyjskiego nie wynikała jednak z przesłanek kulturowo-antropologicznych, lecz bardziej społeczno-ideowych, ponieważ to Rosjanie byli pierwszym narodem dawnego Imperium Rosyjskiego, który dokonał rewolucji proletariackiej i budował socjalizm, dzieląc się swoim doświadczeniem z innymi narodami. Naród rosyjski w najwyższym stopniu utożsamiał się ze wszechzwiązkowym pojmowaniem patriotyzmu, zatracając przy tym swoją etniczność. Wszystko co było związane z centrum w sferze nauki, kultury czy sztuki było traktowane jako „wyższe”, „lepsz”, „uniwersalne” w stosunku lokalnej rzeczywistości republikańskiej, przyjmowanej bardziej w folklorystycznym, ludowym niż narodowym wymiarze. Wykształcenie zdobyte w Moskwie czy Leningradzie, realizowana tam kariera zawodowa w centralnym aparacie władzy czy kariera naukowa były cenione wyżej niż analogiczne drogi rozwoju w danej republice. W historiografii, mimo prowadzonych badań nad historią narodów tytułarnych republik związkowych, dominowała historia Rosji i ZSRR. A narodom republikańskim włączano przekonanie, że ich właściwa historia zaczęła się dopiero po rewolucji październikowej, a rozwój możliwy dzięki władzy radzieckiej.

¹² Wprawdzie w ciągu trzydziestu lat nastąpiła częściowa wymiana pokoleniowa wśród elit władzy, ale nadal istotną rolę odgrywają w nich politycy, którzy zaczęli swoją karierę w radzieckim aparacie partyjno-państwowym. Jako przykład może służyć zyciorys prezydenta Kazachstanu Kasymżomarta Tokajewa.

¹³ Zob. Б. Як, *Национализм и моральная психология сообщества*, Под научной редакцией М. Дондуковского, Москва 2017, s. 143 (tytuł oryginału: B. Yack, *Nationalism and the Moral Psychology of Community*, The University of Chicago, Chicago and London 2012).

Samostanowienie i samookreślenie stworzyły możliwości przewyciężenia wskazanych kompleksów. Jednym z najważniejszych przedsięwzięć było stworzenie czy też odnowienie kanonu historii, ale też mitów, legend, tradycji narodowych czy panteonu bohaterów. W tym celu zaczęto nawiązywać do tradycji doimperialnej, poradzieckiej. Miało to dowodzić niemal odwiecznego istnienia narodowej państwowości, przerwanej przez Rosję carską, potem ZSRR, a kontynuowanej współcześnie. Jeśli tradycji tej brakowało, tworzone ją od nowa. Miejsca, symbole i wydarzenia były dopisywane do historii narodowej. Owa wiara we wspaniałą przeszłość jest nieodzownym elementem samookreślenia. Podobne zabiegi miały szczególne znaczenie dla elit społecznych, konstruujących nową rzeczywistość. Im bowiem starsza i wspaniała historia danego narodu, tym silniejsza identyfikacja narodowa, a im bardziej przekonywująca tworzona symbolika i „mitologia”, tym większa legitymizacja odwołującej się do niej władzy¹⁴. Miało to również znaczenie w polityce międzynarodowej. „Starożytność” państwa i narodu podkreślała pretendowanie do większego prestiżu, szacunku, a nawet do roli regionalnego przywódcy. W niektórych krajach „mitomania” stała się wręcz absurdalna, a nawet groteskowa¹⁵.

Szczególnym wyzwaniem był brak zgodności między granicami etnicznymi a granicami terytorialnymi nowych państw. Nowe, niepodległe państwa pokolonialne są budowane w granicach, wyznaczonych w czasach, gdy były terytoriami zależnymi. Władze kolonialne, dzieląc terytorium podległe im administracyjnie nie kierowały się granicami etnicznymi czy językowymi, lecz interesem politycznym i ekonomicznym. Bardzo często świadomie dzielono miejscową ludność między jednostki administracyjne, aby lokalnym elitom trudniej było ją pobudzać do procesu narodotwórczego i dążeń niepodległościowych¹⁶. O zachowaniu jednolitości narodowej państwa postulowanej już w XVIII wieku przez Johanna Gottfrieda Herdera i współcześnie rozwijanej przez Ernsta Gellnera nie mogło zatem być mowy¹⁷. Po

¹⁴ Zob. A. Wierzbicki, *Etnopolityka w Azji Centralnej. Między wspólnotą etniczną a obywatelską*, Warszawa 2008, s. 82.

¹⁵ Prezydent Turkmenistanu Saparmurat Nijazow w swoim „wiekopomnym dziele” *Ruchnama* twierdził, że historia Turkmenów liczy 5 tysięcy lat i są oni protoplastami wszystkich narodów turkijskich. S. Nijazow, *Ruchnama*, Lublin 2003, s. 164.

¹⁶ W ten sposób wyznaczano granice republik związkowych i autonomicznych w ZSRR, skutkiem czego znaczna część narodów tytułarnych tychże znalazła się poza granicami „ojczystej” republiki (np. Tadzycy, Uzbeki, Kazachowie, Tatarzy, Rosjanie).

¹⁷ „Nacjonalizm to jedna z teorii politycznego legitymizmu, która żąda, by granice etniczne nie przecinały się z granicami politycznymi, a zwłaszcza, by granice etniczne w obrębie państw (...) nie odcinały jego władców od reszty obywateli”. Zob. J.G. Herder, *Mysli o filozofii dziejów*, t.1, Warszawa 1962, s. 423; E. Gellner, *Narody i nacjonalizm*, Warszawa 1991, s. 9, 72.

upadku imperiów, w tym ZSRR, przyjęto kolonialne *status quo*. Dawne jednostki terytorialne stały się państwami, których granice uznano za nienaruszalne¹⁸.

Brak zgodności granic etnicznych i politycznych oznaczał, że nowe państwa zamieszkuje wieloetniczna ludność, co może stanowić istotną barierę dla procesów państwo- i narodotwórczych. Im bardziej zróżnicowana była struktura etniczna ludności w danym państwie tym trudniej było oczekiwać skuteczności asymilacyjnej unifikacji w procesie narodotwórczym. Tym bardziej, że niektóre mniejszości miały własne tradycje państwowe. W szczególnym położeniu znaleźli się Rosjanie w byłych republikach radzieckich. Niemal z dnia na dzień z narodu stanowiącego demograficzne i etnokulturowe spoiwo imperium radzieckiego przekształcili się w niechciane dziedzictwo przeszłości. Obecność Rosjan miała wpływ na poziom sowietyzacji i rusyfikacji w wymiarze przestrzennym i środowiskowym. W pierwszym przypadku chodziło o podział między zsowietyzowanymi, rosyjskokulturowymi i rosyjskojęzycznymi i wiernymi kulturze narodowej oraz językowi regionami (zachodnia i wschodnia Ukraina, północny i południowy Kazachstan, północny i południowy Kirgistan). W drugim przypadku był to podział między zeuropeizowaną za pośrednictwem kultury i języka rosyjskiego ludnością miejską i wierną tradycji etnicznej ludnością wiejską. Z jednej strony gorszy dostęp do rosyjskojęzycznej kultury wyższej dla ludności wiejskiej paradoksalnie może stanowić bardziej dogodny punkt wyjścia dla procesu narodotwórczego ludności tytularnej. Z drugiej jednak strony, dominacja lub znaczący udział agrarnego charakteru społeczeństw poradzieckich (zwłaszcza w Azji Centralnej i na Kaukazie) oznacza również niższy poziom wykształcenia. Z perspektywy procesu narodotwórczego wywołuje to konieczność przezwyciężenia wielu barier edukacyjnych, tożsamościowych, światopoglądowych itd.

Inną, istotną barierą dla pokolonialnych procesów narodotwórczych było wewnętrzne zróżnicowanie etniczne ludności tytularnej. Jest to szczególnie zauważalne w Azji Centralnej, gdzie ciągle żywa jest tradycja stepowo-koczowniczej organizacji etnopolitycznej i jej struktury rodowo-plemiennej. Całkowite przezwyciężenie podziałów rodowo-plemiennych i trybalizmu, które kształtowały się przez stulecia a nawet wieki, nie jest możliwe w tak krótkim czasie, jaki upłynął od momentu uzyskania niepodległości. Problem ten jest

¹⁸ W art. 3. Statutu Wspólnoty Niepodległych Państw z 22 stycznia 1993 r. przyjęto nienaruszalność istniejących granic byłych republik związkowych (niepodległych państw) po rozpadzie ZSRR i postanowiono o rezygnacji z roszczeń terytorialnych (łac. *uti possidetis*). Poza pewnymi wyjątkami, obecne granice państw poradzieckich są w zasadzie granicami republik związkowych, wyznaczonymi w ZSRR. Zob. *Устав Содружества Независимых Государств 22 января 1993 года*, <https://docs.cntd.ru/document/1903017> (22.03.2022).

niezwykle złożony. Z jednej strony, partykularyzm subetniczny uformowany na podstawie solidaryzmu trybalnego i wynikającej stąd zasady pomocy wzajemnej jest w takich uwarunkowaniach silniejszy i ważniejszy niż solidaryzm narodowy. W ten sposób zachowana zostaje bariera konsolidacji narodów tytularnych, która rozpoczęła się jeszcze w ZSRR. Z drugiej jednak strony, solidarność rodowo-plemienna może być traktowana jako przejaw nacjonalizmu, ponieważ nie obejmuje osób nie należących do narodu tytularnego. Przewyższenie trybalizmu może nastąpić w wyniku długotrwałej i systematycznej modernizacji.

Wskazane wyżej uwarunkowania pokazują, że w przypadku państw pokolonialnych, w tym poradzieckich, proces państwowotwórczy zdecydowanie wyprzedzał proces narodotwórczy. Ich elity społeczne stanęły przed koniecznością i wyzwaniem przyspieszenia procesów narodotwórczych mając do wyboru w zasadzie dwie koncepcje: etnokulturową i polityczną (obywatelską)¹⁹. Pierwsza z nich oznaczała asymilację z narodem tytularnym i reprezentowaną przez niego kulturą. Większość państw poradzieckich uległo tej pokusie na początku transformacji. Sprzyjało jej istnienie narodów tytularnych²⁰, które mogły stać się „wzorcem godnym do naśladowania” dla pozostałych grup etnokulturowych zróżnicowanych etnicznie społeczeństw, tj. sprzyjały konsolidacji narodowej. Poza samym występowaniem narodów tytularnych, koncepcji asymilacyjnej sprzyjał rodzący się wśród części elit nacjonalizm, domagający się przywrócenia „sprawiedliwości dziejowej” i odwrócenia sowietyzacji i rusyfikacji w przeciwną stronę. Wkrótce okazało się jednak, że dana koncepcja jest konfliktogenna, prowadząc do destabilizacji sytuacji wewnętrznej, prób secesji i masowej migracji ludności nietytularnej, głównie Rosjan. Zamiast do konsolidacji i inte-

¹⁹ Autor świadomie odróżnia polityczną i obywatelską koncepcję wspólnoty narodowej, podkreślając, że pierwsza z nich ma zwykle charakter konstruktywistyczny, realizowany odgórnie. Druga zaś również nie jest pozbawiona cech narodu konstruowanego, ale ma charakter bardziej oddolny, spontaniczny, zainicjowany przez aktywność obywatelską. Zdaniem autora niniejszego artykułu demokracja czy demokratyzacja nie musi być determinantą formowania narodu zarówno w postaci wspólnoty politycznej jak i obywatelskiej. Szczegółowe i bardziej pogłębione wyjaśnienie tego problemu wymaga odrębnych studiów.

²⁰ Pod tym względem pokolonialny proces narodotwórczy w państwach poradzieckich różni się od procesów narodotwórczych w państwach afrykańskich czy latynoamerykańskich, gdzie trudniej było wskazać naród tytularny. W przypadku Ameryki Łacińskiej piszą na ten temat m.in. antropolog Aleksander Posern-Zieliński i iberysta węgierski Adam Anderle. Pierwszy z nich w odniesieniu do narodu boliwijskiego czy ekwadorskiego, wskazywał na ich „rozczłonkowanie” etnorasowe, etnokulturowe, etnospołeczne i etnoregionalne, o słabych więziach i poczuciu wspólnoty narodowo-państwowej i poddanych nieustannym konfliktom społecznym eksploatowanych klas. Zob. A. Posern-Zieliński, *Między indygenizmem a indianizmem. Andyjscy Indianie na drodze do etnorozwoju*, Poznań 2005, s. 128–129, 170–171; A. Anderle, *Klasa, grupy etniczne, naród w Ameryce Łacińskiej*, w: *Narody. Jak powstawały i jak wybijały się na niepodległość? Profesorowi Tadeuszowi Łepkowskiemu w sześćdziesiątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy przyjaciele, koledzy, uczniowie*, Warszawa 1989, s. 33.

gracji, asymilacja prowadziła do pogłębienia antagonizmów etnicznych. Dlatego też część państw poradzieckich (Białoruś, Ukraina, Mołdawia, Kazachstan, Kirgistan) zdecydowała o wyborze politycznej koncepcji narodu, realizowanej w warunkach progresywnego czy też funkcjonalnego autorytaryzmu. Wiodącą rolę odgrywa w nim państwo, które za pomocą odgórnych, celowych, zorganizowanych działań zmierza do przekształcenia wieloetnicznej populacji w naród. Polityczna koncepcja narodu jest krytykowana jako w istocie ukryta asymilacja. Odniesienie się do tego zagadnienia przekracza ramy niniejszego artykułu.

W każdym wskazanym przypadku należy podkreślić, że występowanie kategorii narodu etnokulturowego i narodu politycznego ma umowny i systematyzujący charakter. Solidaryzm etniczny, którego podstawą jest wiara we wspólne pochodzenie potrzebuje upaństwowienia do utrwalenia i rozwoju owej wiary za pomocą kultury. Unifikacja polityczna na podstawie wspólnego obywatelstwa nie jest wystarczającym czynnikiem konsolidacji narodowej bez homogenizacji narodowej. Różnica między obu kategoriami sprowadza się więc w istocie do rozróżnienia co jest pierwotnym, a co wtórnym czynnikiem narodotwórczym – pokrewieństwo kulturowe czy więź polityczna. Innymi słowy każda z tych kategorii zawiera oba komponenty – kulturowy i polityczny²¹.

Nie wszystkie państwa wytrwały w realizacji koncepcji narodu politycznego (Ukraina po 2014 roku). Część z nich (państwa Zakaukazia, Uzbekistan, Tadżykistan) pozostały przy wariacie bliższym asymilacji, zaś Turkmenistan jest państwem realizującym zdecydowanie etniczny charakter narodu, w dodatku na podstawie jednego z ugrupowań terytorialnych (Achal-Teke). Osobnego potraktowania wymaga przypadek Federacji Rosyjskiej²² oraz Mołdawii i Białorusi. W Rosji równocześnie odbywają się co najmniej trzy główne procesy narodotwórcze. Chronologicznie najwcześniej rozpoczęła się konsolidacja narodów tytułarnych republik, czemu sprzyjała ich suwerenizacja na przełomie lat 80. i 90. XX wieku. Wtedy zainicjonowano również próbę ukształtowania i wzmocnienia rosyjskiej wspólnoty narodowej o charakterze politycznym (*rossijan*). W połowie lat 90. ubiegłego stulecia jako reakcja na mobilizację etniczną ludności nierosyjskiej rozpoczęło się przebudzenie narodowe samych Rosjan, nazywane również waloryzacją rosyjskiej tożsamości etnicznej²³. Oczekiwanym rezultatem tych wszystkich procesów jest ostateczne ukształtowanie i umocnienie rosyjskiego

²¹ Zob. A. Wierzbicki, *Etniczność i narody w Europie i Azji Centralnej. Perspektywa teoretyczna i egzemplifikacyjna*, Warszawa 2014, s. 47-48.

²² Problematyce rosyjskiej poświęcono wiele uwagi w literaturze, dlatego w niniejszym artykule ograniczę się jedynie do kilku uogólniających konstatacji.

²³ Szerzej na ten temat: A. Wierzbicki, *Rosja. Etniczność i polityka*, Warszawa 2011, s. 75-82.

narodu politycznego (obywatelskiego)²⁴. Procesy narodotwórcze w Mołdawii i na Białorusi mają szczególny charakter, stąd zasługują na poświęcenie im nieco więcej uwagi.

Poradziecki konstruktywizm i „mały” naród w Europie Wschodniej

Proces narodotwórczy niektórych narodów poza ich posocjalistycznym charakterem i poimperialnym kontekstem można określić jako irredentystyczno-niepodległościowy. W tym przypadku „budzeniu”, powstawaniu czy konsolidacji nowych narodów w ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat sprzyja nie tylko rozpad imperium radzieckiego. Są to także działania wojenne czy też arbitralne decyzje mocarstw. W ten sposób kształtuje się między innymi naród mołdawski, jako część rumuńskiej wspólnoty etnokulturowej, posiadający własne, odrębne od Rumunii państwo powstałe po rozpadzie ZSRR. Odmienność przynależność państwowa jest barierą dzielącą Rumunów po obu stronach Prutu, a jednocześnie stanowi przesłankę dla wyraźniejszego ukształtowania w przyszłości tożsamości politycznej Mołdawian²⁵. Paradoxem ich procesu narodotwórczego jest to, że został on wywołany w ZSRR. Władza radziecka, usiłując legitymizować istnienie najpierw Mołdawskiej ASRR, a później Mołdawskiej SRR, wykorzystując historiografię i etnografię, podkreślała odmiennost Rumunów mołdawskich od Rumunów z Rumunii. Wskazywano na sławizację ludności wschodnioromańskiej, zaczęto używać określeń „mołdawski”, „Mołdawia” dla podkreślenia odrębności republiki i jej ludności tytułowej od państwa i narodu rumuńskiego, akcentowano znaczenie ekonomicznych czynników narodotwórczych w państwie socjalistycznym. Same elity nowego państwa są podzielone w kwestii odpowiedzi na pytanie o tożsamość – rumuńską czy mołdawską. Wydaje się jednak, że mołdawianizm ma szansę dalszego istnienia, gdyż staje się gwarantem władzy dla elit politycznych, które w przypadku integracji z Rumunią zostałyby zmarginalizowane²⁶. Stwierdzenie Marka Waldenberga sprzed ponad dwudziestu lat, iż „mołdawski proces narodotwórczy nadal trwa” pozostaje aktualnym²⁷.

²⁴ *Rossijskaja nacija* to „wspólnota wolnych i równych obywateli Federacji Rosyjskiej o różnej przynależności etnicznej, religijnej i społecznej, dysponująca świadomością obywatelską”. Podkreśla się szczególną, historyczną i systemotwórczą rolę w jej tworzeniu etnokulturowego narodu rosyjskiego (*russkij narod*) i jako warunek jej istnienia wzajemną tolerancję. Zob. *Стратегия государственной национальной политики Российской Федерации на период до 2025 года (с изменениями на 6 декабря 2018 года)*, <https://docs.cntd.ru/document/902387360> (21.03.2021).

²⁵ Podobna sytuacja – gdy ludność dwóch państw mówi praktycznie w tym samym języku – nie jest rzadkością w Europie. Obywatele Serbii i Czarnogóry posługują się językiem serbskim, Albanii i Kosowa językiem albańskim, a Niemiec, Austrii i części kantonów szwajcarskich – językiem niemieckim.

²⁶ Zob. A. Wierzbicki, *Etniczność i narody ...*, s. 175.

²⁷ M. Waldenberg, *Narody zależne i mniejszości narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Dzieje konfliktów i idei*, Warszawa 2000, s. 25.

Białorusini zgodnie z metodologią i typologią zaproponowaną przez Mirosława Hrocha pozostają jednym z „małych” narodów Europy. Określenie to odnosi się do narodów historycznie niepaństwowych, które miały słabą tradycję kultury wysokiej wyrażonej we własnym języku i w większości niepełną strukturę społeczną²⁸. Współczesny proces narodotwórczy Białorusinów odbywa się na terytorium, którego granice, w odróżnieniu od granic innych byłych republik związkowych powstały bezpośrednio w wyniku przebiegu działań wojennych w czasie drugiej wojny światowej - 17 września 1939 - i zatwierdzone decyzją mocarstw po jej zakończeniu. Ta tragiczna data dla narodu polskiego – w historiografii białoruskiej jest traktowana jako akt zjednoczenia Białorusi i narodu białoruskiego, który w latach 1921-1939 był narodem podzielonym w rezultacie ustaleń Traktatu Ryskiego z 1921 roku²⁹. Białoruś była jedną z najbardziej zsowietyzowanych republik byłego ZSRR. Nie oznacza to jednak, że proces narodotwórczy Białorusinów, wbrew opiniom badaczy, tkwi w miejscu³⁰. Postsowiecizm i kulturowa wieź z Rosją nadają mu swoisty kształt i specyfikę, gdzie białoruskość jest wyrażana nie w czynnikach kulturowych (język, literatura, historia), lecz społeczno-politycznych – utożsamieniu z państwem i jego terytorium, rozwiązaniami w zakresie polityki społeczno-gospodarczej oraz geopolitycznych – położeniu między Wschodem a Zachodem.

Zakończenie

Przedstawiona próba analizy procesów narodotwórczych w państwach poradzieckich pokazuje ich aktualność i złożoność. Mimo istnienia pewnych modelowych ujęć, wynikających z kilkudziesięcioletniego pozostawania w jednym państwie i funkcjonowania we wspólnych warunkach ustrojowych, każdy proces narodotwórczy na obszarze poradzieckim wyróżnia się swoją dla siebie specyfiką. Są one uwarunkowane wewnątrznie i zewnętrznie. Przebiegają paralelnie wraz z procesami państwowotwórczymi, co wskazuje na ich odgórny charakter. Narody nie powstają jednak z dnia na dzień, czy w wyniku jednorazowej deklaracji. Wbrew zwolennikom konstruktywizmu nie powstają też w próżni, lecz mają etniczne podstawy. Odpowiedź na pytanie na jakim stadium rozwoju narodowego znajdują się poszczególne wspólnoty pozostaje nadal otwarta. Trzydzieści lat istnienia warunków do

²⁸ M. Hroch, *Małe narody Europy. Perspektywa historyczna*, Warszawa 2003, s. 8-9.

²⁹ С. Третьяк, *Разделенная нация: Беларусь в 1921-1939 гг. в исторической памяти, в: Назавжды разам (да 80-годдзя ўз'яднання Заходняй Беларусі з БССР): зборнік артыкулаў*, Мінск 2021, s. 117-122.

³⁰ Por. R. Wyszyński, *Narodziny czy śmierć narodu. Narodotwórcze działania elit białoruskich i buriackich po upadku ZSRR*, Warszawa 2010, s. 245.

ich przyspieszonego kształtowania się to jedynie sposobność, wykorzystywana w różnym stopniu. Niniejszy artykuł stanowi jedynie zachętę do dalszej obserwacji i analizy tej ewolucji.

Streszczenie:

Artykuł dotyczy procesów narodotwórczych w państwach poradzieckich, które zbiegły się w czasie z procesami państwowotwórczymi. Autor wskazuje na ich uwarunkowania i problemy z tym związane oraz złożoność problemu. Ponieważ żadna z powszechnie przyjmowanych perspektyw teoretycznych – konstruktywizm, prymordializm/etnosymbolizm nie daje wyczerpującej odpowiedzi na temat powstania narodów, autor podkreśla, że najbardziej adekwatnym do badania problemu jest perspektywa ewolucjonizmu – łącząca etniczne pochodzenie narodów z ogólnymi działaniami elit.

Słowa kluczowe:

procesy narodotwórcze, naród, państwa poradzieckie

Key words:

nation-building process, nation, post-soviet states

Bibliografia:

1. Anderle A., *Klasa, grupy etniczne, naród w Ameryce Łacińskiej*, w: *Narody. Jak powstawały i jak wybijały się na niepodległość? Profesorowi Tadeuszowi Lepkowskiemu w sześćdziesiątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy przyjaciele, koledzy, uczniowie*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1989.
2. Gellner E., *Narody i nacjonalizm*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1991.
3. Herder J.G., *Myśli o filozofii dziejów*, t.1, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1962.
4. Hroch M., *Małe narody Europy. Perspektywa historyczna*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław-Warszawa-Kraków 2003.
5. Isaacs R., Polese A., *Introduction: Nation-Building in the Post-Soviet Space: Old, New and Changing Tools*, w: R. Isaacs, A. Polese (red.), *Nation-Building and Identity in the Post-Soviet Space New Tools and Approaches*, Routledge, London and New York 2016.
6. Kłoskowska A., *Kultura narodowe u korzeni*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2005.

7. Martin T., *The Affirmative Action Empire. Nation and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*, Cornell University Press, Ithaca: London and New York 2001.
8. Nijazow S., *Ruchnama*, Wydawnictwo Aszchabad, Lublin 2003.
9. Posern-Zieliński A., *Etniczność. Kategorie. Procesy etniczne*, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Poznań 2005.
10. Posern-Zieliński A., *Między indygenizmem a indianizmem. Andyjscy Indianie na drodze do etnorozwoju*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2005.
11. Tymanowski J., *Rola i znaczenie Republiki Białoruś we współczesnej Europie*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2017.
12. Tymanowski J., *Białoruś między Wschodem i Zachodem. Ideologiczne uwarunkowania polityki zagranicznej państwa*, w: J. Tymanowski, A. Daniluk, J. Bryl (red.), *Polska i Białoruś we współczesnej Europie*, Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2015.
13. Waldenberg M., *Narody zależne i mniejszości narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Dzieje konfliktów i idei*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000.
14. Walicki A., *Naród. Nacjonalizm. Patriotyzm*, Kultura i Myśl Polska, Prace wybrane, tom I, Universitas, Kraków 2009.
15. Walicki A., *PRL i skok do neoliberalizmu. Antykomunizm zamiast wolności. Porachunki inteligentne*, Fundacja Oratio Recta, Instytut Historii Nauki im. Ludwika i Aleksandra Birkenmajerów PAN, Warszawa 2021.
16. Walicki A., *PRL i skok do neoliberalizmu. Falszowanie historii. Nacjonalizm. Niegodziwości III RP*, Fundacja Oratio Recta, Instytut Historii Nauki im. Ludwika i Aleksandra Birkenmajerów PAN, Warszawa 2021.
17. Wiatr J.J., *Naród i państwo. Socjologiczne problemy kwestii narodowej*, Książka i Wiedza, Warszawa 1969.
18. Wierzbicki A., *Etnopolityka w Azji Centralnej. Między wspólnotą etniczną a obywatelską*, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2008.
19. Wierzbicki A., *Rosja. Etniczność i polityka*, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa 2011.
20. Wierzbicki A., *Etniczność i narody w Europie i Azji Centralnej. Perspektywa teoretyczna i egzemplifikacyjna*, Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2014.
21. Wyszynski R., *Narodziny czy śmierć narodu. Narodotwórcze działania elit białoruskich i buriackich po upadku ZSRR*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2010.
22. Буховец О., *Историописание постсоветской Беларуси: демифологизация «ремифилогизации»*, w: Ф. Бомсдроф, Г. Бордюгов (red.), *Национальные истории на постсоветском пространстве - II. Десять лет спустя*, Фонд Фридриха Наумана, АИРО-XXI, Москва 2010.
23. В.И. Ленин, И.В. Сталин о национальном вопросе, Москва 2013, <http://skrkpss.ru/wp-content/uploads/В.И.-Ленин-И.В.-Сталин-О-национальномвопросе.pdf> (07.07.2017).

24. Вердери К., *Куда идут „нация” и национализм?*, в: *Нации и национализм*, Праксис, Москва 2002.
25. *Народы Средней Азии и Казахстана*, Т. I, Издательство Академии наук СССР, Москва 1962.
26. *Стратегия государственной национальной политики Российской Федерации на период до 2025 года (с изменениями на 6 декабря 2018 года)*, <https://docs.cntd.ru/document/902387360> (21.03.2021).
27. Третьяк С., *Разделенная нация: Беларусь в 1921-1939 гг. в исторической памяти*, в: *Назаўжды разам (да 80-годдзя ўз'яднання Заходняй Беларусі з БССР): зборнік артыкулаў*, Беларуская навука, Мінск 2021.
28. *Устав Содружества Независимых Государств 22 января 1993 года*, <https://docs.cntd.ru/document/1903017> (22.03.2022).
29. Як Б., *Национализм и моральная психология сообщества*, Под научной редакцией М. Дондуковского, Издательство Института Гайдара, Москва 2017, s. 143 (tytuł oryginalny: В. Яск, *Nationalism and the Moral Psychology of Community*, The University of Chicago, Chicago and London 2012).